

Ігор Гурич (Київ)

СТРАСТІ НАВКОЛО ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ: ПІДРУЧНИК ЯК ГОЛОВНИЙ ЗАСІБ БУДІВНИЦТВА ДЕРЖАВИ

Бісмарк свого часу відзначав, що для побудови держави найважливіше значення має не сила зброї й військо, а шкільний вчитель. Залізний канцлер мав на увазі об'єднання імперії німецьких вільних міст і князівств з Прусією на основі спільного прийняття минулого. Зробити це дозволяла висока загальнонімецька культура, яка була спільною і для мекленбуржця, і для прусака, і для гессенця і для баварця. Не було перешкодою й те, що деякі з німецьких регіонів – на відміну від України – мали майже тисячолітню державну історію. Німці спочатку створили культуру, згодом свою велику Німеччину. Німецька імперська політика ставила перед собою і надзавдання: при слушній нагоді долучити до Великонімеччини не зовсім німецькі, германські і германізовані народи: австрійців, голландців, данців, понімечених поляків – сілезців, остзейських німців в Прибалтиці і т. п.

Об'єднання земель між Рейном і Одером було для Прусії справою легкою і природною. Воно не викликало спротиву у власне німців, що мали регіональний сентимент. Пангерманізм 20–30-х рр. ХХ ст. приніс Німеччині суцільні втрати. Вона не лише не приєднала жодного германського народу до третього рейху, але й втратила вже майже питомі, онімечені більше ніж на 60 % землі Східної Прусії, Східної Померанії, Сілезії, Судет.

Визискувана нація завжди намагалася витворити власний культурний простір, який вибудовувався через національну історіографію. Існує безпосередня залежність між розвитком історичної науки і рівнем економічного і культурного життя нації. Східно-Центральноєвропейські народи (чехи, поляки, угорці, румуни) у порівнянні з українцями мають потужніші й розгалуженіші історіографічні школи, величезну за кількістю літературну продукцію з історії. Розвиненішою є й їхня культура та економіка у порівнянні з Україною. Друга залежність – це тяглість державної традиції і рівень національної свідомості. Чим міцніші зв'язки з минулим, його засвоєння суспільством, тим вищим є рівень патріотизму народу, його громадянська активність. Ще одна аксіома – державні інституції, представники політичних партій у більш розвинутих країнах тримають руку на пульсі власної історичної науки, бо розуміють – рівень мобілізації суспільства прямо залежить від поширення серед широких верств постулатів національної історіографії. А для цього, власне, і слугує початкова й середня історична освіта.

Якби не існувала польська історіографія ХІХ – поч. ХХ ст., годі й казати про відновлення польської державності у 1918 р. Польські історики виправляли помилки політиків, часто вони ставали у керма політичних партій. Невдачі аристократичного за суттю польського повстання 1830 р. стимулювали перемогу

демократичного світобачення польського історичного процесу, який пропагував Йоахім Лелевель. Поразка демократичного повстання 1863 р. привела до керма політичного процесу краківську консервативну школу М.Шуйського з її тезою органічної праці, поступових реформ на противагу революції. І цю незалежність їм уже не треба було виборювати збройним шляхом.

В Україні ситуація була куди гіршою. Польща, Чехія, Угорщина мали панівні верстви населення: землевласників і підприємців, в українців же цей прошарок майже цілковито був денаціоналізований. Значення істориків в нашій нації була тому значно більшою, вони не лише писали, а й робили історію. Не завжди це було вдало, бо робили вони не властиву їм справу. Вимріяла націю в Україні не земельна аристократія, а українська інтелігенція. Серед неї з'явилися перші свідомі націоналісти, які потім від часів Кирило-Мефодіївського братства почали ширити національну ідеологію серед народу. Відбувалося це через впровадження у свідомість широкого загалу культу Т.Шевченка; до школи наддніпрянські українофіли другої половини XIX ст. не мали доступу. Навіть у початкову школу їм був заказаний шлях. До 1917 р. підросійські українці не мали власного шкільного підручника і школи. Результат – поразка у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. До речі, жодна країна в Європі, що не мала власної школи, не перемогла у визвольній боротьбі після розпаду імперій. Лише великій природній силі національного організму зобов'язані українці тим достатньо значним досягненням української революції, які, попри неприхильну до нас логіку, мали тоді місце. Підавстрійські українці в межах конституційної монархії Габсбургів таку школу мали. І не лише початкову, але й середню. Українські гімназії були майже в кожному крупному місті Галичини. Ще у 1880-х роках О.Барвінський написав підручник з історії для національної школи. У висліді Галичина була найближчою до побудови української держави після Першої світової війни. Західна Україна від кінця XIX ст. завжди була локомотивом національного розвитку України. І не в останню чергу тому, що у 1920–1930-і роки зберегла свою школу і історичну освіту. Галицька молодь вчилася за підручниками І.Крип'якевича та інших істориків школи М.Грушевського.

У радянські часи українські підручники були цілковито у фарватері російської радянської концепції, їхнє завдання було виховання імперської радянської людини – патріотів великої держави 1/6 суходолу планети, на якій панує російська ідея. І лише після 1991 року українці спромоглися створити власний комплекс підручників з всесвітньої і національної історії, що стало безперечним здобутком нашої культури за ці останні п'ятнадцять років, попри всі недоліки, що були зумовлені тривалим періодом духовного колоніалізму. Свідченням правильності освітнього курсу є події Помаранчевої революції 2004 р., духовне розкріпачення молоді, її державно-національний патріотизм, вихований не останньою мірою сучасними українськими підручниками.

Дві концепції, чи вимога домінації російськоцентризму

П'ятнадцять років незалежності політичні партії євроазійського російсько-імперського спрямування не звертали на підручники серйозної уваги. Спрацьовував стереотип радянського мислення, коли не вільна школа, а ідеологічний апарат формував свідомісні орієнтири людини. Політики старої школи вважали, що інерція пострадянського мислення діятиме досить тривалий час і буде через батьків і пострадянське оточення впливати на молоду людину. Та вийшло зовсім навпаки. Три роки тому ці політики стикнулися з феноменом масової свідомості європейського зразку, яка ґрунтується на спільному відчутті свого минулого, яке впровадила середня школа. У 90-ті роки ХХ ст. з українськими підручниками воювали лише маргінали комуністи. Після приходу до влади Партії Регіонів ситуація кардинально помінялася. Регіонали зрозуміли необхідність ведення боротьби за настрої електорату, котрий неухильно, з кожним роком збільшує лави симпатиків національно-державного спектру політичних партій.

Партія Регіонів виконує в Україні функцію масової російської партії, а тому, як провідник російського державного інтересу, має в особі північного сусіда вірного й впливового союзника. Росія, як у свій час і Німеччина із своїм пангерманізмом від середини ХІХ ст., йде хибним шляхом – будь-що утримати в орбіті свого домінування максимальну кількість неросійських територій. На цю мету за царя працювало слов'янофільство, згодом євразійство та його жорсткий варіант – панросійство. Хоч, зрештою, російське політичне керівництво можна зрозуміти. Великодержавні амбіції мають, у більшій чи меншій мірі, всі значні держави світу – колишні метрополії: Велика Британія, Франція, Іспанія, Німеччина, США. Не зрозумілим лишається лише те, чому російськими інтересами в Україні переймається ніби українська політична сила.

Нинішній шквал нападок на підручники в газеті «Сьогодні», на радіо і телебаченні у виконанні Д.Табачника¹, О.Бузини², В.Колесниченка³ – є спроба переломити ситуацію у боротьбі за уми на свою, читай російську державно-національну користь. Їхні заклики до творення нової концепції підручників, які йдуть в парі з розмовами про спільний російсько-український підручник, є слабко прикритою спробою повернути концепцію нашої історичної освіти на старі рейки «єдино-неділимського» бачення українського історичного процесу.

Розмови ж про існування ніби двох відмінних концепцій історії України в школі насправді є блефом. Немає двох концепцій. Існує національна концепція історії, що ґрунтується на українській науковій схемі історичного процесу, виробленого традицією історіописання від Іпатського літопису через монастирські й козацькі літописи, «Історію Русів», М.Максимовича, В.Антоновича, М.Грушевського до сучасної наукової школи. Та паралельно функціонує російська національна концепція історії на просторах Східної Європи, у тому числі й України, яка фактично не визнає або визнає частково існування окремого від російського українського тисячолітнього історичного процесу. Ця концепція

виводить свою традицію від Лаврентіївського літопису через Кипріяновську теорію «Москви – третього Риму», московські царські літописи, М.Карамзіна, С.Соловйова, В.Ключевського до М.Покровського, Д.Грекова і М.Нечкіну та до сучасних російських істориків. Отже, вибір є не між двома українськими, а російською і українською концепціями викладання історії.

Перші підручники незалежної України відразу повернулися до національної схеми української історії, сформульованої М.Грушевським в відомій статті⁴. Спочатку появився підручник запорізького історика, професора Федора Турченка для учнів десятого, а згодом групи істориків під його ж керівництвом для учнів одинадцятого класу⁵. Майже паралельно (з розривом у кілька років) починають виходити підручники, написані професором Станіславом Кульчицьким⁶.

Власне, критики сучасних підручників і виступають за викладання історії в школах за модифікованою і підфарбованою, російською концепцією. Але, позаяк відкрито про це сказати вони не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірним евфемізмам, як то: відстоювання переваг загальносвітових цінностей над вузьконаціональними; інтересів людини над інтересами держави; боротьби з ксенофобією, антисемітизмом і російськофобією; відстоювання історії народів, що населяють Україну, перед історією лише української нації. Усі ці твердження є чистою неправдою, спробуємо відповісти на них, наскільки на це дозволяє дуже обмежене місце.

Основні закиди прихильників панування російської схеми історичного процесу в Україні

Усі претензії критиків можна звести до шести груп питань. Розглянемо їх по черзі.

1. Підручники сучасної школи є не національними, а націоналістичними. У них заведена жорстка ідеологічна схема, яка, як і у радянські часи, на перше місце ставить наперед задану схему, а не дійсні історичні події.

Звинувачення це абсолютно апіорне й бездоказове. Жодний критик не наводить конкретних прикладів «націоналізму», а стверджує це голосливо. І це зрозуміло, бо немає в наших підручниках жодного націоналізму, не кажучи вже про фашизм і расизм (до такого договорився В.Колесниченко). Ніде немає твердження або натяку, що українська нація є кращою в світі за антропологічними, культурними, політичними чи якимись іншими ознаками. Критики т. зв. націоналізму українських підручників продовжують радянську практику контрпропаганди, коли «українським буржуазним націоналізмом» кваліфікувалося вже саме визнання існування окремішнього українського історичного процесу. Сучасним нащадкам П.Валуєва стояти на таких позиціях відверто вже не личить, суспільна думка не дозволяє критику з позицій сторічної давнини. Національне нібито сьогодні цілком дозволене і є легальним, але коли назвати національне націоналістичним, виходить зовсім інше діло – це вже річ, яка

підпадає під карний кодекс. Як відомо, не так важливо щось довести, скільки важливо кинути тінь. І нехай звинувачені відмиваються.

Риторичне питання, чи бувають підручники без ідеології? Хочемо чи ні, а історія як предмет ставить перед собою не лише освітньо-наукову, але й виховну функцію. Та чи має достатньо підстав ставити на одну дошку тоталітарну ідеологію більшовиків, що впроваджувалася через уроки історії, і відкриту європоцентричну національно-демократичну концепцію сучасних українських підручників. «Радетелі» за вільну освіту насправді хочуть нав'язати сучасній школі свою ідеологічну систему цінностей, в основі якої лежить державний патерналізм, громадська пасивність, командно-адміністративна й кланово-олігархічна система економічного розвитку, панування російської ідеї та культури.

2. Підручники нібито конструюють фальшиві міфи, факти довільно добираються до наперед заданого результату, перекручуються, спотворено трактуються. Ці трактовки не відповідають історичній правді.

Про окремі, на думку авторів, невідповідності трактовок і реальної історії говоритимемо нижче, тут же подискутуємо про глобального порядку моменти. Що таке є міф і чи дійсно це так жахливо, як про це пишуть наші критики. Історія як текст – це суб'єктивне сприйняття минулого сучасниками під кутом зору пануючої ідеології, суспільних ідей та уявлень. Тому теза про т. зв. об'єктивність в історії є недосяжний ідеал, наперед недосяжне для виконання бажання, від нього відмовилася уся світова історична думка від часів присмерку позитивізму О.Конта й Г.Спенсера. Тобто мінімум сто років тому. Стверджувати про якусь єдину правду минулого є велика наївність або єзуїтство. Правдою історії іноді стає відверта неправда по відношенню до спільнот, що приречені сильним до зникнення. Наприклад, ще сто років тому кількість лужицьких сербів у центрі Європи доходила до мільйону, і якби вони мали свою державу, то, напевно, збереглися б як нація. Але тепер немає практично жодних шансів на їхнє даліше існування на планеті. А з другого боку хто заперечуватиме, що вищі культурно німці не впливали на сербів цивілізаторські корисно, аналогічно як і стосовно поляків, чехів, прусів, кашубів і т. п. Але для чехів і поляків ця непроста школа виявилася корисною, бо вони через державу зберегли власне «я» і збагатилися німецькою культурою. А серби і пруси стали німцями, асимілювалися. А чи добрим для світової історії є національне збіднення планети? Питання, зрештою, риторичне.

Ніхто не заперечує цивілізаторської потуги англійців, висот їх культури. Але від цієї культури ледь не була знищена старіша і не менш знана у світі ірландська культура. Цікаво, невже через пістет до англійського ірландці у своїх підручниках не пишуть про різню Кромвеля, про переслідування колонізаторами Шин Фейну – аналогу нашого ОУН, про масову міграцію до Америки, у якій протягом XIX ст. опинився кожний другий ірландець. Чи вказування на ці невеселі сторінки минулого так само є ірландським расизмом по відношенню до англійців.

З точки зору ж англійця, Англія поступала згідно історичній правді часу, коли перемагав і був правий сильніший. Так само правий росіянин, збираючи навколо Москви землі татар, угро-фінів і сотень інших народів, яким він ніс теж цивілізацію. Яка з двох сторін права? Хіба українці вправі нав'язувати росіянам правду українського народу? Це їхня справа погоджуватися чи не погоджуватися з українськими аргументами. Зрештою, завжди майбутнє показує, хто був правий у тій чи іншій суперечці.

Чому «націоналізмом» є згадка про смертний голод українських селян у 1933 р. (ну не називаємо ж ми націоналістами євреїв, коли вони кажуть про голокост), чому націоналізмом є нагадування про кількасотрічний експансіонізм царату, чому фашизмом є український не комуністичний Рух Опору 1941–1945 рр. Чи, можливо, цього не було в історії, і ми пишемо у підручниках про те, чого не було? Хто підтасовує факти, автори підручників чи їх лукаві критики, коли останні бачать лише одну сторону дійсності: фашистські табори, нищення євреїв і циган, Бабин Яр і Хатинь і не бачать другого боку історичної правди: сім мільйонів голодних смертей українських селян, масові розстріли усіх верств населення у 30-ті роки, послідовне нищення інтелігенції за сталінщини, 10 % вивезеного населення Західної України в Сибір і т. п. А, між іншим, у наших підручниках пишеться і про те, і про інше. І не побачити цього може або сліпий, або дуже упереджений критикан бузинівського типу.

Отже, наші критики не історичної правди бажають, а створення свого, нового-старого, міфу про українське минуле. І не ходить їм не про який об'єктивізм та єдину для всіх прийнятну правду. Хоч українська сторона і прагне такої правди.

3. Наші підручники ніби принижують росіян, розпалюють національну ворожнечу, поширюють ксенофобські і, навіть, антисемітські настрої.

Черговий міф недобросовісних критиків. Вони так само не доводять фактами правдивість цих звинувачень. Немає таких фактів. Ніде, у жодному масовому підручнику, не написано, що український народ є вищим, кращим за російський або інші народи, що живуть в Україні. Так само немає тенденційної підгонки фактів. У всіх підручниках підкреслено розмежування народного російського інтересу і державної російської політики. Через що будь-який росіянин привчається до думки, що не несе жодної моральної відповідальності за агресивну зовнішню політику Росії. Усі позитиви спільного минулого не приховуються. Відпала небезпека кочової агресії на південних кордонах України з приєднанням України до Росії, хоч перша і втрачала риси самостійності, так про це, як про позитив, і пишуть. Через Росію Україна долучалася до здобутків світової культури у ХІХ ст. (освіта, університети, наука, – підручники цього не заперечують. Хоч Україна і втратила власну систему освіти у кін. ХVІІІ ст., коли була закрита Києво-Могилянська академія.

Російські реформи 1860-х років звільняли селянство України від кріпацтва і сприяли економічному розвитку, – і про це чесно вказано у підручниках. Нехай

і закріпачені ці селяни були Катериною II тоді, коли в Європі майже не залишилося особисто залежних селян (хіба в Австро-Угорщині й Польщі).

Національне питання в підручниках вирішується під кутом зору існування в Україні української політичної нації, що відповідає світовим нормам освіти. Отже, етнічний росіянин одночасно є політичним українцем, тому не йдеться про будь-яку образу російської гідності. Хіба лише тоді, коли росіянин в Україні відчуває себе політичним росіянином, який підпорядковується російським державним інтересам. Очевидно, якраз цього і добиваються наші критики з газети «Сегодня». Власне про це прямим текстом сказав 22 грудня В. Колесниченко, коли вказав, що українські росіяни не повинні об'єднуватися навколо українців в єдину політичну націю. Для В. Колесниченка і йому подібних українці й досі «утерменши», асоціюються з селом, шароварами і горілкою. Але, Боже упаси, назвати це расизмом, бо що «попові можна, то дякові зась». Спробуй щось подібне в Росії сказати. У Новосибірську українцеві за образу російської честі, здається, два роки припаяли.

4. Стверджується, що українські підручники нехтують європейським досвідом, національні цінності ставлять вище загальносвітових, інтереси держави ставлять вище інтересів індивіда, визнають загальнонаціональний пріоритет над регіональним патріотизмом.

Насправді, наші підручники намагаються наслідувати європейський досвід. Хоч, звичайно, цілковитого знаку рівності між нашим підходом і підходом німецьких, польських або французьких підручників поставити не можна. І це річ виправдана. Різні суспільні завдання вирішуємо ми і традиційні «історичні» нації. Їм не загрожує втрата незалежності, асиміляція, вони не знають, що таке національний нігілізм, вкорінена меншовартість, амбівалентна свідомість, при якій, образно кажучи, тіло людини перебуває в Україні, а душею і розумом вона живе в околицях Москви. Але й казати, що космополітизм є головною цінністю європейських підручників, що європейці нехтують національною схемою історії, є абсолютною неправдою. На національну історію в інтегрованих підручниках Німеччини й Польщі відводиться більше 60 % місця. А події світової історії висвітлюються під кутом зору їхнього державно-національного інтересу. Особа розглядається як частина колективу й не існує жодного протиріччя між висвітленням історії суспільства й індивіда. Звичайно, підручники наших західних сусідів більш олюднені та антропоцентричні. Але це говорить не про принципову суперечність європейських і українських підручників, а показує шлях удосконалення для останніх. При тому, що у Німеччині кожна земля має свій підручник, нікому не спадає на думку писати моменти загальнонімецької історії під кутом зору, скажімо, баварського сепаратизму. Хоч на це деякі землі і мають більше підстав, ніж, приміром, Донбас, бо пережили багатомісячну окремішню історію на рівні етносу і його культури.

5. Українська історія, кажуть критики – це лише історія українського народу, нічого немає про історію росіян, поляків, угорців та ін. народів України.

Наголос у змістовному наповненні робиться на історію українського державотворення і національно-визвольного руху.

І в цьому твердженні суцільна недобросовісність. Основний підручник з історії, навіть чисто з технічних причин, не може включати спеціального курсу з історії компактно проживаючих меншин. Для цього існує факультативний курс краєзнавства. До речі, окремі регіональні підручники краєзнавчого типу існують у багатьох регіонах України. Але основний шкільний курс мусить з однакових позицій висвітлювати й історію Київщини й Луганщини. Неприпустима річ, щоб діти Центру України вчилися за україноцентричними книжками, а Півдня і Сходу – за проросійськими підручниками. Це неможливе, навіть як припущення. Наслідок такого підходу – розкол України. Чи не цього бажають наші критики? Не можна по-різному оцінювати, в залежності від регіону, Українську революцію 1917–1921 рр. або ОУН–УПА. Ключовою проблемою історії в школі будь-якої держави є місце своєї нації в світовій історії. Без держави не може бути ні економічного, ні культурного поступу нації. Без держави ми взагалі не маємо підстав казати про українську націю, а лише про домодерний етнос. Тому історія держави об'єктивно має знаходитися в центрі шкільного курсу історії. Що ж до кількісного наповнення, то думку про переважання національного дискурсу спростовують й самі критики. Вони самі відзначають, що у 9-му класі цим проблемам присвячено лише четверта частина часу в курсі історії України, отже, взагалі в курсі історії в цілому на національне відродження припадає лише у кращому разі шоста частина часу, чого явно недостатньо.

Можливо і слід більше місця в підручниках у подальшому приділити національним меншинам. Але світовий досвід показує, що якраз зрілі нації своїм нацменшинам майже зовсім не приділяють місця в шкільних курсах. У Вестермарківському підручнику землі Північний Рейн-Вестфалія за усе ХХ ст. Україна згадана лише двічі: у зв'язку з Бабиным Яром і Чорнобилем (а був же Берестейський договір з УНР, П.Скоропадський підписував угоду з кайзером). В російських підручниках взагалі годі шукати якихось згадок про українців. Між тим, на відміну від нас, російська територія включає українські етнічні землі (Стародубщина, Вороніжчина, Кубань) та й живе в Росії не менше українців, ніж у нас росіян (якщо брати не офіційні, а реальні данні статистики).

6. Багато претензій до висвітлення конкретних історичних подій. Найбільше претензій до трактовки Переяславської Ради 1654 р. і ОУН–УПА. Цікаво, що майже відпали проблеми щодо висвітлення києворуської історії і належності давньоруської спадщини, постаті І.Мазепи, доби визвольних змагань 1917–1921 рр. Щоправда О.Бузині не подобається І.Виговський, який був вірним продовжувачем політичної лінії Б.Хмельницького. Все ж це дає право говорити, що кількість спірних питань за останні 15 років значно зменшилося. А, отже, за якихось 5–10 років і проблеми УПА не будуть такими болісними. Охочих

прочитати аргументи щодо двох ключових питань української історії запрошуємо звернутися до газети «Слово Просвіти» за кінець грудня 2006 р.

Що вимагає корекції у наших підручниках

Я дуже далекий від думки про ідеальність наших підручників, їх варто багато й докладно переробляти. При збереженні концептуальної спрямованості історичної освіти, на наш погляд, варто звернути увагу на такі моменти в підручниках, які вимагають доповнення і корекції:

1. Історія України не має обмежуватися лише територією України. Тривалі українські впливи відчували й російські столиці, у них піднімався український рух (освітній вплив XVII–XVIII ст., петербурзький журнал «Основа» 1861–1862, столичні українські громади XIX ст.) й польські столиці та Відень (краківські й варшавські українські кола, Краківська академія мистецтв, українська школа польської літератури і суспільної думки, парламентська українська репрезентація у Відні, 100-тисячне українське населення Відня у 1920-ті роки тощо).

2. Українська історія – це не лише історія українських мас. Треба засвоювати як своє життя і діяльність численної руської шляхти на Волині, Поділлі, Київщині та Галичині у XIV–XX ст. Наприклад, С.Наливайка ми визнаємо за питомо свого, а того, з ким він воював, – О.Острозького і українську аристократію XVI–XVII ст., – віддаємо полякам.

3. Більше уваги заслуговує інтелектуальне життя України, яке варто розглядати в контексті головних світових течій суспільної думки XIX – першої половини XX ст.

4. Мало місця займає висвітлення української політичної еміграції 1920–1980-х років. В Європі і Північній Америці вони не лише продовжували українську справу, але й зробили чималий внесок у загальносвітову культуру.

5. Майже нічого немає про українські етнічні землі за межами теперішньої державної території, про території сільськогосподарської української колонізації (Зелений, Сірий, Малиновий клини, Бразилія, Канада, США і т. п.).

6. Недостатньо висвітлюється щоденна, повсякденна історія, історія побуту, гендерні проблеми.

7. Під кутом зору національної схеми історії варто було б подати й історію життя в Україні неукраїнських етносів: передусім росіян, поляків, угорців, румун і євреїв. Неупереджене висвітлення цієї проблеми продемонструє, що теза про уявний антагонізм українців і росіян є абсолютно надуманою.

Часто у наші дні цитують прислів'я: «Не хочеш годувати власну армію, будеш годувати чужу». Перефразуючи це твердження, ствердимо: «Хочеш забуття українського імені, вчи своїх дітей за чужими підручниками».

¹ *Табачник Д.* «Востоку України пора перестать навязывать комплекс второсортности!» // Сегодня. – 2006. – 13 октября. – С.5.

- ² Бузина О. Эмский указ... против русского языка // Там само. – 27 декабря. – С.12–13.
- ³ Колесниченко В. Уроки лицемерия для «маленьких украинцев» // Сегодня. – 2006. – 18 декабря. – С.8.
- ⁴ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. – Вып.І. – СПб., 1904. – С.298–304.
- ⁵ Перший підручник вийшов 1994 р. Найдовше використовувалося його третє видання: Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Вид. третє, випр. і допов. – К.: Генеза, 2001. – 352 с. Підручник для одинадцятого класу мав уже п'ять видань: Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України. Частина друга. 1939 – до наших днів: Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Вид. п'яте, доопр. і допов. – К.: Генеза, 2006. – 382 с. Крім підручників ці ж автори підготували відповідні хрестоматії для 10–11 класів. Див.: Падалка С., Панченко П., Теплоухова Н., Турченко Ф. Хрестоматія з Новітньої історії України. 1917–1945: Навч. посіб. для 10-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 1998. – 400 с.; Падалка С., Панченко П., Тимченко С. Хрестоматія з Новітньої історії України. 1945–1998: Навч. посіб. для 11-го загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза. – 374 с.
- ⁶ Перші підручники С.Кульчицького у співавторстві з шкільним викладачем Ю.Лебедевою вийшли у видавництві «Освіта». З початком 2000-х років вони виходять у співавторстві з професором Ю.Шаповалом. Див.: Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1914–1939): Підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.; Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Новітня історія України (1939–2001): Підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2005. – 320 с.